

Кушнірова Т.В. Особливості художнього простору в епопеї І.Шмельова „Сонце мертвих” та повісті А.Платонова „Котлован” / Т.Кушнірова // И.С.Шмелев и литературно-эмиграционные процессы XX века: XIV Крымские международные Шмелевские чтения: Алушта, 2005. – С.171-177.

Т.В.Кушнірова
(Полтава)

Особливості художнього простору у епопеї

І.Шмельова „Сонце мертвих” та повісті А.Платонова „Котлован”

Іван Шмельов та Андрій Платонов – митці, що жили і творили майже одночасно, на початку ХХ століття, у період становлення нової соціалістичної держави. Обидва письменники з ентузіазмом сприйняли революцію, вони мали надію, що нова система принесе людям обіцяне щастя. Але на відміну від Андрія Платонова, котрий до кінця життя все-таки мав надію, що революція може змінити життя людей на краще, Іван Шмельов досить швидко відійшов від ейфорії. Після революції він переїздить із сім'єю до Алушти, де має будинок у мальовничому місці. Хоча Крим у 1918-20 рр. став місцем зібрання інтелігенції та творчих особистостей (М.Волошин, В.Вересаєв, О.Аверченко та ін), цей період не став щасливим в житті І.Шмельова. Новим режимом був знищений син письменника, що остаточно підірвало віру митця у добрі починання нової влади. Голод, масові репресії – ось основні теми творів кримського періоду. Особливо правдиво це виписано у епопеї „Сонце мертвих” (1923), де письменник намагався відтворити історичну ситуацію у країні: страшний голод, бандитизм, репресії, поступове спотворення особистості.

Для Андрія Платонова революція теж стала своєрідним випробуванням. На початку 1920-х рр. Платонов писав у віршах про свій ідеал – небо, в якому відображалась „вся земная сволочь с капиталистом-богом во главе”. Він мріє із юнацьким максималізмом про повну розчинність людини в суспільстві, втрату її особистості: „Дело революции – уничтожить личности и родить их смертью новое живое существо – общество, коллектив, единый организм земной поверхности” [1]. „Есть здесь нечто от зловещей утопии”, – так характеризує ранні фантастичні проекти А.Платонова Лев Шубін [6, с.137]. Кінець 1920-х років – складний період у

житті й творчості А.Платонова. Митець по-іншому починає сприймати суспільство і оцінювати місце людини в ньому. Письменник більше придивляється до внутрішнього світу особистості, намагається визначити особливості індивідуального та загального існування. Не лише письменник, але і його герої, потрапляють під пильний нагляд радянської критики того часу. Митець залишався вірним революції, але історія показувала, що в країні створюється не соціалізм, а щось зовсім інше, не схоже на омріяну систему. Повість „Котлован” – це роздуми письменника про можливі наслідки будівництва нового суспільства. Автор констатує те, що замовчувалося в ті роки: країна потерпала від багатьох нещасть – голод, розкуркулення, насильницька політика партії. Будівництво нового устрою стає трагедією для народу. Повість „Котлован” змальовує будівництво нової споруди – „общепролетарского дома”, де згідно з проектом зможе жити увесь соціалістичний люд, але проект так і залишається проектом, а на місці „дома будущего” чорніє лише виритий котлован, в основу якого покладене життя маленької дівчинки.

Якщо основним мотивом повісті А.Платонова є мотив будівництва, який супроводжується мотивами туги, самотності, смерті, то провідними мотивами твору І.Шмельова „Сонце мертвих” є мотиви занепаду і смерті. На кримській землі вже давно нічого не будується, занепад – постійний мотив шмельовського простору. „А вот – бельмо на глазу, калека. Когда-то – Ясная Горка, дачка учительницы екатеринославской. Стоит – кривится. Давно обобрали ее воры, побили стекла, и она ослепла. Осыпается штукатурка, показывает ребра... Розрослись у слепой веранды вонючие укусные деревья” [5, с.5]. Занепадом позначені всі сфери життя героїв. Не лише люди полишають життя, а й навколишнє середовище повільно згасає. Непривабливо описує автор сусідську корову Тамарку, яка потерпає від страшного голоду: „Ее бока провалились, выперло кости таза, а хребет заострился и изъеден кровопийцами мухами и слепнями” [5, с.9]. Вона як і людина страждає, не розуміючи чому не годує її господар. „В ее стеклянных глазах я вижу слезы. Немые коровьи слезы. Голодная слюна тянется-провисает к колючей ажине, которую она жевала” [5, с.9]. Смерть наклала тавро на все живе довкола.

Художній простір у епопеї „Сонце мертвих” І.Шмельовим досить ретельно виписаний. В уяві читача постає чудова природа Криму, Професорський Куточок в

Алушті, „малютка гора Кагель, крест над виноградниками”, „крестная стена-отвес, голая Куш-Кая, плакат горный. Утром – розовый, к ночи – синий”, „мохнатая шапка Бабугана” [5, с.4]. На фоні привітного пейзажу розгортається людська трагедія. Мотив занепаду, голоду і, як результат, мотив смерті – визначальні мотиви твору. Оповідь ведеться від першої особи, що надає подіям реального підґрунтя. Автор, він же головний герой, очима якого сприймаються сюжетні колізії, глибоко переживає невизначеність світу. Мальовнича кримська природа, так досконало виписана автором, повільно помирає разом з героями. Автор – майстер деталі. Кожну деталь, кожен істоту митець змальовує з трепетом і особливим теплом. Пава, індичка, кури, корова, що живуть побіля героя, – все це рідні душі, які „связывают нас с прошлым. До последнего зернышка мы будем делиться с ними” [5, с.6]. Портретні характеристики героїв автором „Сонця мертвих” детально виписані, на відміну від А.Платонова, для якого портретні замальовки не важливі. І.Шмельов акцентує увагу на кожній деталі, намагається передати барви життя. З болем змальовані герої епопеї. Це і сусідська дівчинка Ляля, яка не по-дитячому сприймає дійсність, це й Іван Михайлович, професор-літературознавець, який отримав премію від Академії наук, а тепер жебракує, це і старий „чудак”-лікар Михайло Васильович, який проводить дослідження над собою, стара бариня, яка віддає задарма дороге своєму серцю намисто, лише б не померти з голоду, та ще безліч детально виписаних шмельовських героїв, які наділені безмежною інтелігентністю, яка не дозволяє втратити душу.

Художній простір повісті Андрія Платонова, на відміну від конкретно вимальованого кримського пейзажу І.Шмельова, глибоко метафізичний, він знаходиться поза межами фізичного світу. Письменник зображує свій, не завжди зрозумілий реципієнтові світ. Андрій Платонов використовує прийом відчуження, який переростає у постійний мотив. Туга, знемога, застій дійсності – постійні концепти творчості письменника. Герої повісті – Настя, Воцев, Сафронов, Жачев, Прушевський – самотні, сироти за душевним станом, у тузі й зневірі проживають свій короткий вік. Хоча час сюжетних колізій, у якому відбуваються події твору, автором досить точно виписаний, то простір описаний досить розмито. Мотиви туги та томління наскрізь пронизують платоновський простір. Ним, немов лабіринтом,

блукають герої у пошуках істини. Будівельники нової „загальнопролетарської” будівлі проходять всі круги пекла, шукаючи щастя, любов, істину. Але так нічого і не знаходять, одну тільки смерть. „Пространство является выплеском их душ, бесстыдно выставленных напоказ” [3, с.23]. Художній простір „Котловану” розташований між двома просторовими об’єктами: Оргдвір і котлован, які й замикають просторові межі твору. Усе, що знаходиться за межами даної площини, — це вже невідомі дороги, тобто „чужий” простір: „Воцев, прибывший на подводе из неизвестных мест, тронул лошадей, чтобы ехать обратно в то пространство, где он был” [2, с.422]. Вихід в інший простір мають тільки мандрівники, котрі ніде не затримуються, а постійно блукають між просторовими острівцями в пошуках кращої долі та все ще не знайденої істини: „Бедные и средние странники пошли в свой путь и скрылись вдалеке, в постороннем пространстве” [2, с.431]. Окрім мандрівників, ніхто не може зійти з цієї дороги. Герої повісті блукають в пошуках сенсу життя в замкненій площині і потрапляють то на Оргдвір, то на зведення „дома будущего”. Мотив замкненого простору є структуротвірним мотивом, оскільки визначає просторово-часові параметри та всі колізії твору. Герої намагаються своїми переміщеннями впливати на просторову замкненість, але простір у платоновському світі сам стає одним із головних героїв, що організує, підкорює собі людські долі. „Мир Платонова, — слушно відзначає В.Подорога, — опоясан активным пространством, великой пустынностью степного ландшафта, захваченного тоской и скукой заброшенных деревенских погостов... Дело этого пространства — опустошать и рассеивать” [3, с.24]. Отже, провідними мотивами повісті „Котлован” є мотиви туги, нудьги, занепаду, які визначають особливості місцезнаходження платоновських героїв, оскільки простір у А.Платонова пустий, наскрізь просякнутий тугою і нудьгою.

Для платоновського простору характерна особлива колористика. Колір використовується письменником з визначеною метою, його вживання стає символічним. Художній простір повісті загалом сірий і блідий, лише іноді він виписаний барвистим мазком у мареннях і мріях героїв. Навіть яскравий жовтий колір стає у Платонова ознакою вмирання, смерті. Це символ хворобливості і свідчить про нездоров’я, відмирання усього „жовто-тифозного” суспільства.

А.Тарлева зазначає, що жовтий колір у Платонова набуває „символического значения тоски, увядания, когда он сопряжен со старостью, бедностью, ожиданием смерти” [4, с.107]. Платоновський простір блідий і сірий, оскільки письменник не бачить виходу зі скрутного становища, у яке потрапило суспільство. Смерть постійно супроводжує героїв повісті. Колористика ж художнього простору епопеї Шмельова багатогранна. Хоча події розгортаються на фоні кримського пейзажу, колір тут відіграє двояку роль. З одного боку, це синє море, зелені гори, яскраве сонце, а з іншого – пусте море, кам’яні, „бездушні” гори, мертве сонце. Жовтий колір у Шмельова – це колір відмирання, колір смерті, оскільки носій цього кольору – сонце – у епопеї – символ смерті.

Екзистенціальні мотиви туги, нудьги у обох письменників трансформуються у мотив смерті, який і Платоновим і Шмельовим виписаний особливо яскраво. Мотив смерті характерний для творчості обох митців. Печаткою повільного вмирання позначене все: не лише живі істоти, а й речі, предмети, явища природи. У Платонова вітер „посмертный”, пісок „старый”, помешкання „изжитое, истраченное”, „убитое и умершее”. У Шмельова смерть „у дверей стоит, и будет стоять упорно, пока не уведет всех”.

У художньому світі „Котловану” і „Сонця мертвих” постійно хтось гине. Тут не говориться про народження дитини, але постійно акцентується увага на смерті. У повісті „Котлован” вмирають майже всі. Лише дехто залишається жити, але цілком зрозуміло, що це ненадовго, оскільки люди ніби задихаються без свіжого повітря у замкненому просторі. Герої Платонова не живуть, а доживають свій вік. „Повсюду в почти безлюдных пространствах платоновского ландшафта господствует метафизика истощения, исключаяющая нормальное поведение. Только смерть способна возобновить некоторые важные функции человеческого организма, но она возобновляет их, одновременно стирая в смерти” [3, с.24]. У художньому світі митця немає місця любові, прив’язаності до живої істоти, тобто за своєю сутністю цей світ некрофільний, адже він наскрізь просякнутий смертю.

По-іншому мотив смерті реалізується у епопеї „Сонце мертвих”. Герой добре ставиться до людей, віддає останні запаси їжі стороннім, хоча й сам страждає від голоду. Сусіди і знайомі віддячують тим же: хто курива принесе, хто добрим словом

розрадить, хто просто поговорить. Тобто мотив самотності, що є особливо значущим для Платонова, для Шмельова не характерний. Його герой ніколи не буває самотнім, він завжди знаходить підтримку. У А.Платонова герої давно перестали боятися смерті, смерть – це невід’ємна складова життя, яка сприймається спокійно і буденно. Герої навіть бажають смерті, яка, на їхню думку, повинна принести заспокоєння і переродження для нового життя. Для Шмельова смерть завжди небажана – це страшна трагедія, яка спіткала людство на шляху становлення нової держави. Смерть – це завжди горе, яке переживається героями дуже болісно і призводить до душевного розладу. Людина, яка відходить до іншого світу, показана з найкращого боку, оспівана автором і оплакана. Згадати хоча б „абрикосовый угольник” – труну дружини лікаря, зачинену на ключик. У „Котловані” труни „прочие” виготовляли собі самі, навіть підписували їх „для верности”, а у „Сонці мертвих” труни брали напрокат, доносили до цвинтаря і повертали назад. Особливо у Шмельова виділяється займенник „вони”, коли мова йде про винуватців людської трагедії. У Платонова детально ворог будівельників „загально пролетарського будинку” не описаний, а у Шмельова ворог детально вималюваний: „Это они, я знаю. Спины у них – широкие, как плита, шеи – бычачьей толщи; глаза тяжелые, как свинец, в кроваво-масляной пленке, сытые; руки-ласты могут плашмя убить. Но бывают и другой стати: спины у них – узкие, рыбыи спины, шеи – хрящевой жгут, глазки востренькие, с буравчиком, руки – цапкие, хлесткой жилки, клещами давят” [5, с.24]. Це здорові, сильні, молоді люди, які не замислюючись можуть відібрати життя у живої істоти. Дивакуватий лікар із болем констатує скільки у Криму за три місяці загинуло людей: „Человеческого мяса, расстрелянного без суда! – девять тысяч вагонов! Поездов триста! Десять тысяч тонн свежего человеческого мяса, молодого мяса! Сто двадцать тысяч голов! Че-ло-ве-ческих” [5, с.33]. Тобто мотив смерті у творчості і А.Платонова, і І.Шмельова стає провідним.

Отже, художній простір у творах А.Платонова і І.Шмельова має багато схожих мотивів, оскільки бачили і відчували ситуацію в країні вони однаково. Митці спостерігали становлення нової влади, яка не принесла не тільки бажаної свободи людству, але й призвела до тотального винищення населення. Митці не могли миритися з несправедливістю, замовчувати правду, писати для влади. Вони

створюють твори, у яких відтворюють історичну ситуацію в країні. Хоча художній простір у обох митців вималюваний у негативі, герої І.Шмельова все ж не залишаються самотніми, а у А.Платонова герої постійно намагаються знайти сенс „загального та індивідуального існування”. Провідним мотивом епопеї І.Шмельова стає мотив голоду та мотив смерті, а у Платонова – мотив будівництва, який теж призводить до смерті.

Література

1. Платонов А. Гидрофикация // Воронежская коммуна. – 1921. – 29 июля. 142
2. Платонов А.А. Чевенгур: Романы и повести. – М.: Советский писатель, 1989. – 654с.
3. Подорога В. Евнух души. Позиция чтения и мир Платонова // Вопросы философии. – 1989. – №3. – С.21-26.
4. Тарлева А.В. Семантика цвета и его интенсивности в рассказах А.Платонова // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. Серія Філологія. Вип.35. – Харків, 2002. – С.105-115.
5. Шмелев И.С. Солнце мертвых: эпопея. – М.: Милосердие, 1991. – 110с.
6. Шубин Л.А. Поиски смысла отдельного и общего существования. Об Андрее Платонове. Работы разных лет. – М.: Советский писатель, 1987. – 368 с.

Резюме

У статті розглядаються особливості художнього простору на матеріалі повісті А.Платонова „Котлован” та епопеї І.Шмельова „Сонце мертвих”. Виокремлюються провідні мотиви митців – мотив туги, смутку, самотності тощо. Особлива увага відводиться стильовій домінанті митців – мотиву смерті, який є визначальним, але трактується письменниками по-різному.

Ключові слова: мотив, генезис, сюжет, образ.

Summary

The article deals with the peculiarities of art space in the Platonov's story „Kotlovan” and in the Shmelev's epic „The Sun of Dead”. The main motives of authors – motives of anguish, boredom, loneliness etc, are determined. Special attention has been paid to the style dominate of authors motive – the motive of death, which prevails in their stories, but is given by them in different ways.

Key words: motive, genesis, plot, image.